

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНУ НЕДІЙСНИМ: ЧИ ПОТРІБНІ ЗМІНИ?

Романюк Ярослав Михайлович,
доктор юридичних наук, заслужений юрист України,
суддя Верховного Суду України у відставці

У статті автор дає оцінку теперішнього стану правового регулювання цивільно-правових наслідків визнання правочину недійсним, критикує існування в Цивільному кодексі України таких правових наслідків недійсності правочину, як відшкодування збитків та моральної шкоди.

Автор здійснює аналіз історичного розвитку правового регулювання наслідків недійсності правочинів у правовій системі Української РСР та України, а також огляд правових наслідків недійсності правочинів згідно із цивільними кодексами іноземних держав (Німеччини, Австрії, Італії, Нідерландів тощо). У статті здійснено порівняння правил реституції і кондикції залежно від їх правової природи, призначення та в контексті визначення правових наслідків недійсного правочину.

Автор, спираючись на сучасне правове регулювання, обстоює думку про те, що кондикція, як і відшкодування винною стороною правочину іншій стороні збитків та моральної шкоди, може застосовуватися як цивільно-правовий наслідок визнання правочину недійсним лише як додаткова до реституції вимога, така, що має субсидіарний характер. Це може бути застосоване в тих випадках, коли реституція не забезпечує повне відновлення порушеного права сторони правочину. Також зроблено висновок про те, що в судовій практиці випадки поєднання реституції та відшкодування збитків і моральної шкоди, так само як поєднання реституції і кондикції, трапляються нечасто, причиною чого є громіздкість запропонованої законодавцем конструкції та її непереконлива логіка.

Автор акцентує на тому, що варто замислитися над справжньою метою реституції, якою є повернення сторін правочину до первісного правового стану у зв'язку з визнанням правочину недійсним, в основу якої покладено ідею про недопустимість отримання благ без правової підстави, та робить висновок, що повернення майна у зв'язку з тим, що права підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала, є класичним завданням кондикції. Унаслідок проведеного дослідження автор обґрунтовує доцільність запровадження в Україні кондикції як правового наслідку визнання правочину недійсним.

Ключові слова: наслідки недійсності правочину, реституція, кондикція.

Romanyuk Yaroslav. Civil Legal Consequences of Recognition of a Invalid Juristic Act: Are Changes Needed?

The author assesses the current state of legal regulation of civil legal consequences of invalidating a juristics act, criticizes the existence in the Civil Code of Ukraine of such legal consequences of the invalidity of a juristics act as compensation for damages and moral damage.

The author provides an analysis of the historical development of the legal regulation of the legal consequences of invalidating a juristics act in the legal system of the Ukrainian SSR and Ukraine, and also provides an overview of the legal consequences of invalidating a juristics act according to the civil codes of foreign countries (Germany, Austria, Italy, the Netherlands, etc.). The article compares the rules of restitution and condiction depending on their legal nature, purpose and in the context of determining the legal consequences of invalidating a juristics act.

The author, relying on modern legal regulation, advocates the opinion that the compensation by the guilty part of the act to the other part for damages and moral damage, can be applied as a civil-law consequence of declaring the deed invalid only as an additional requirement to

restitution, such which is subsidiary in nature. This is possible in those cases when restitution does not ensure full restoration of the violated right of the part to the act. It was also concluded that in judicial practice, cases of combining restitution and compensation for damages and moral damage, as well as the combination of restitution and condition, occur infrequently, the reason for which is the cumbersomeness of the construction proposed by the legislator and its unconvincing logic.

The author draws attention to the fact that it is worth thinking about the real purpose of restitution, which is the return of the parties to the act to their original legal status in connection with the recognition of the act as invalid, which is based on the idea of the inadmissibility of receiving benefits without a legal basis, and concludes that the return of property due to the fact that the legal basis on which it was acquired later disappeared, it is a classic goal of condiction. As a result of the conducted research, the author substantiates the expediency of introducing the condition in Ukraine as a legal consequence of recognizing the deed as invalid.

Key words: *consequences of invalidity of a juristics act, restitution, condiction.*

За загальним правилом недійсний правочин не призводить до тих правових наслідків, на досягнення яких була спрямована воля його учасників під час вчинення правочину. Це закріплено в абзаці першому частини 1 статті 216 Цивільного кодексу України [1].

Однак недійсний правочин призводить до інших юридичних наслідків. Відповідно до абзацу другого частини 1 статті 216 Цивільного кодексу України в разі недійсності правочину кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. В українській юридичній літературі за обов'язком повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання недійсного правочину, закріпився термін «реституція» [2, с. 323].

Реституція – це повернення сторін до первісного юридичного стану. Інститут реституції (*restitutio in integrum*) був напрацьований у римському праві. Його використовували римські претори в тих випадках, коли наявні правові норми не забезпечували справедливе вирішення спору [3, с. 187].

В Україні інститут реституції як цивільно-правового наслідку визнання правочину недійсним був запроваджений Цивільним кодексом Української РСР 1963 р. [4]. Цивільний кодекс Української РСР 1922 р. такий наслідок недійсності правочину не передбачав [5]. На відміну від Стародавнього Риму, в Україні інститут реституції

став застосовуватися не за волею адміністративного органу, а на підставі рішення суду як цивільно-правовий наслідок недійсності правочину.

Законодавця реституція приваблювала своєю простотою: той, хто одержав благо на виконання правочину, визнаного надалі недійсним, повинен був повернути одержане тому учаснику правочину, від якого його одержав. Однак цей простий механізм водночас не був досить ефективним. Адже за час користування майном, одержаним за правочином, його стан в одних випадках погіршувався, а в інших, навпаки, покращувався. Реституція не брала це до уваги, а відтак не забезпечувала повноту й усебічність урахування прав сторін недійсного правочину в разі повернення їх до первісного правового стану. Ситуація ще більше погіршилася, коли в Україні розпочався період економічної нестабільності, зокрема зростання й коливання курсу національної грошової одиниці, зростання цін на ринку на товари та послуги.

Однак інститут реституції перейшов і в Цивільний кодекс України 2003 р. Проте, крім реституції, законодавець у частині 2 статті 216 Цивільного кодексу України передбачив також відшкодування збитків і моральної шкоди.

Обов'язковою умовою відшкодування збитків та моральної шкоди, як відомо, є вина. Це вказав і законодавець: «Якщо у зв'язку з вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною». Так, наприклад, відповідно до абзацу першого частини 1 статті 229 Цивільного кодексу України, якщо особа, яка вчинила

правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним. На підставі абзацу другої частини 2 статті 229 Цивільного кодексу України сторона, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки. Згідно із частиною 1 статті 225 Цивільного кодексу України правочин, який дієздатна фізична особа вчинила в момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, може бути визнаний судом недійсним. Сторона, яка знала про стан фізичної особи в момент вчинення правочину, зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану у зв'язку з вчиненням такого правочину.

Відшкодування збитків стороні недійсного правочину винною стороною передбачили стаття 221 «Правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності», стаття 222 «Правові наслідки вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності», стаття 229 «Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом помилки» Цивільного кодексу України. Стаття 225 «Правові наслідки вчинення правочину дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними», стаття 226 «Правові наслідки вчинення правочину недієздатною фізичною особою», стаття 227 «Правові наслідки укладення юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти» Цивільного кодексу України передбачили відшкодування моральної шкоди стороні правочину винною стороною. А стаття 230 «Правові наслідки вчинення правочину під впливом обману», стаття 231 «Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом насильства», стаття 232 «Правові наслідки правочину, який вчинено у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною», стаття 233 «Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом тяжкої обставини» Цивільного кодексу України передбачили відшкодування і збитків, і моральної шкоди.

Однак далеко не завжди сторона недійсного правочину є винною в заподіянні

збитків іншій стороні правочину, відтак відсутня й підстава для відшкодування збитків чи моральної шкоди. Для цих випадків у пункті 1 частини 3 статті 1212 Цивільного кодексу України законодавець також передбачив, що до вимог про повернення виконаного за недійсним правочинном також застосовуються положення глави 83 «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» Цивільного кодексу України. У юридичній літературі за зобов'язанням у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави закріпився термін «кондикційне зобов'язання».

Як і реституція, кондикція (*condictio*) зародилася в римському праві. Серед інших випадків, у яких збагачення визнавалося безпідставним, у Стародавньому Римі виокремлювали випадки, за яких правова підстава збагачення надалі відпала [6, с. 97]. Це ж передбачає частина 1 статті 1212 Цивільного кодексу України: «Особа зобов'язана повернути майно, коли підстава, на якій воно набуто, згодом відпала». Отже, якщо майно було передане на виконання вчиненого сторонами правочину, а його надалі визнано недійсним, то майно необхідно повертати за правилами кондикції.

Водночас, як зазначалося вище, відповідно до абзацу другої частини 1 статті 216 Цивільного кодексу України в разі недійсності правочину застосовується реституція. Тобто, відповідно до положень Цивільного кодексу України, належним способом захисту за наявності відносин, які виникли у зв'язку з вчиненням особами правочину та внаслідок подальшого визнання його недійсним, є реституція.

За таких обставин кондикція, як і відшкодування винною стороною правочину іншій стороні збитків та моральної шкоди, може застосовуватися як цивільно-правовий наслідок визнання правочину недійсним лише як додаткова до реституції вимога, така, що має субсидіарний характер. Це можливо в тих випадках, коли реституція не забезпечує повне відновлення порушеного права стороною правочину. Прикладами застосування цієї норми може бути нестача або погіршення майна, яке повертається в натурі за недійсним правочинном, зміна його ринкової вартості, стяг-

нення неотриманих доходів. Наприклад, на виконання вчиненого правочину сторона набула у власність квартиру, у якій надалі провела ремонт. У разі визнання правочину недійсним за правилами реституції вона повинна повернути квартиру контрагенту за договором. Вартість проведених покращень у квартирі в такому разі необхідно стягувати залежно від обставин справи шляхом стягнення збитків або застосування кондикції, адже саме на вартість покращень контрагент безпідставно збагатився.

У судовій практиці випадків застосування судами реституції як цивільно-правового наслідку визнання правочину недійсним незліченна кількість. Натомість випадки поєднання реституції та відшкодування збитків і моральної шкоди, так само як поєднання реституції і кондикції, трапляються нечасто. Причиною цього, на нашу думку, є громіздкість запропонованої законодавцем конструкції та її непереконлива логіка. Адже, як зазначалося вище, реституція, відповідно до абзацу другого частини 1 статті 216 Цивільного кодексу України, підлягає застосуванню до відносин, які виникли у зв'язку з вчиненням особами правочину та внаслідок подальшого визнання його недійсним. Натомість відшкодування збитків, моральної шкоди, як і кондикція, є позадоговірними способами захисту. Це й викликає несприйняття правників: як можна до договірних відносин одночасно застосовувати і договірний, і позадоговірний способи захисту? Адже відомо, що застосуванню підлягають ті способи захисту, які відповідають характеру спірних правовідносин.

Тож варто замислитися над справжньою метою реституції – поверненням сторін правочину до первісного правового стану у зв'язку з визнанням правочину недійсним. Очевидно, що в основу повернення виконаного за недійсним правочиним покладено ідею про недопустимість отримання благ без правової підстави. Тобто метою реституції є недопущення подальшого утримання майна чи коштів, правова підстава набуття яких – правочин – відпала. Інакше кажучи, метою реституції є повернення майна у зв'язку з тим, що правова підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала. Однак повернення майна

у зв'язку з тим, що правова підстава, на якій воно було набуто, згодом відпала, є класичним (ще із часів римського права й донині) завданням кондикції! Та й сам термін «реституція» в зарубіжному праві застосовується для позначення того, що одержано несправедливо (Англія) або безпідставно (Німеччина) [7, с. 280–281].

У правових системах країн континентальної Європи повернення виконаного за недійсним правочиним здійснюється за правилами кондикції як таке, що набуто без правової підстави (параграф 812 Німецького цивільного уложення [8], параграф 1431 Загального цивільного кодексу Австрії [9], стаття 62 Швейцарського зобов'язального закону [10], стаття 904 Цивільного кодексу Греції [11]). Схожим чином регулюються відносини сторін недійсного правочину у Франції [12], Італії та Нідерландах. У цих країнах обов'язок із повернення майна, одержаного на виконання недійсного правочину, зводиться до витребування безпідставного платежу. При цьому під поняття платежу підпадають як сам платіж, так і передача у власність будь-яких речей (стаття 1379 Цивільного кодексу Франції, статті 2037, 2038 Цивільного кодексу Італії, стаття 6:203 Цивільного кодексу Нідерландів). Застосування кондикції як правового наслідку недійсності правочину передбачають і Модельні правила європейського приватного права (стаття II.-7:303) [13]. Передача майна за недійсним правочиним є підставою для застосування кондикції також в Англії та США.

Натомість реституція передбачена цивільно-правовим наслідком недійсності правочину в деяких державах південної Африки, а також у країнах, які раніше входили до складу Радянського Союзу: Росії (частина 2 статті 167 Цивільного кодексу Російської Федерації) [14], Білорусі (частина 2 статті 168 Цивільного кодексу Республіки Білорусь) [15], Казахстані (частина 3 статті 157-1 Цивільного кодексу Республіки Казахстан) [16], Азербайджані (частина 5 статті 337 Цивільного кодексу Азербайджанської Республіки) [17].

Проте й у країнах колишнього Радянського Союзу законодавець під час оновлення цивільних кодексів відмовляється від реституції як цивільно-правового наслідку

недійсності правочину на користь кондикції. Так, частина 5 статті 331 Цивільного кодексу Республіки Молдова, прийнятого у 2002 р., встановлює: «Виконання, здійснене на підставі недійсного правочину, а також інші збагачення, отримані від цього виконання, підлягають поверненню відповідно до правових положень про безпідставне збагачення» [18]. Аналогічне правило в тому ж 2002 р. запровадив естонський законодавець (частина 1 статті 84 та частина 2 статті 90 Закону про загальну частину Цивільного кодексу).

Така тенденція не є даниною моді, адже застосування кондикції як цивільно-правового наслідку недійсності правочину є переконливим із теоретичної позиції та більш простим – з прикладної.

У разі запровадження в Україні кондикції як правового наслідку визнання правочину недійсним відпаде потреба в такому правовому наслідку, як відшкодування збитків винною стороною недійсного правочину, оскільки збитки охоплюватимуться кондикційною вимогою. Що ж до відшкодування моральної шкоди як правового наслідку визнання правочину недійсним, то для її застосування досить загальної норми – статті 23 Цивільного кодексу України. Також варто зауважити, що у правових системах зарубіжних країн відшкодування збитків і моральної шкоди як правові наслідки визнання правочину недійсним не передбачені.

У юридичній літературі противники запровадження кондикції як цивільно-правового наслідку недійсності правочину звертають увагу на певні проблемні питання [19]. Варто зупинитися на деяких із них.

Насамперед стверджується, що в разі взаємного виконання недійсного правочину сторони передають одна одній рівноцінне майно, відтак відсутнє безпідставне збагачення. Проте в разі визнання правочину недійсним відпадає правова підстава одержання майна, тобто набуте воно безпідставно, що якраз і призводить до виникнення кондикційного зобов'язання.

Увага звертається також на те, що кондикція, на відміну від реституції, має односторонній характер. Проте ніщо не

заважає сторонам недійсного правочину заявити зустрічні кондикційні вимоги, адже у зв'язку з визнанням правочину недійсним відпала правова підстава набуття майна чи коштів у кожної з них.

У разі застосування реституції майно повертається стороні правочину незалежно від того, чи має вона право на це майно, тобто відсутня потерпіла особа як обов'язковий елемент кондикції. Таким є ще одне зауваження критиків ідеї запровадження кондикції як правового наслідку недійсності правочину. Проте хіба справедливо на підставі реституції повертати майно особі, яка розпорядилася ним, не маючи на це права? Кондикція, на відміну від реституції, цього не допускає. А справжня потерпіла особа, чийм майном неправомірно розпорядилася сторона правочину, може в такому випадку витребувати своє майно від сторони недійсного правочину за правилами віндикації.

Таким чином, і правове обґрунтування, і переваги запровадження в Україні замість реституції кондикції як цивільно-правового наслідку визнання правочину недійсним є очевидними.

Також необхідно остаточно відмовитися від передбаченого частиною 3 статті 228 Цивільного кодексу України стягнення в дохід держави одержаного або належного на відшкодування стороні недійсного правочину, який порушує публічний порядок, вчиненого з метою, що суперечить інтересам держави й суспільства. Цією нормою фактично реанімовано цивільно-правову конфіскацію, яка існувала у статті 49 Цивільного кодексу Української РСР 1963 р. та від якої розробники Цивільного кодексу України принципово відмовилися.

Тож, відповідаючи на винесене в заголовок статті запитання щодо необхідності змін у регулюванні цивільно-правових наслідків визнання правочину недійсним, варто відповісти ствердно. І такі зміни на часі, особливо з огляду на європейські устремління України та активну роботу групи провідних українських науковців щодо рекодифікації Цивільного кодексу України [20, с. 783, 821–822], а також його узгодження з вимогами часу та країн європейських взірців.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за заг. ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2019. Т. 1. 752 с.
3. Давидова І.В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2013. Вип. 23. Ч. I. Т. 1. С. 186–189.
4. Цивільний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. № 1540-VI / Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>.
5. Цивільний кодекс Української РСР від 16 грудня 1922 р. / Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf.
6. Ваштарева Є.А. Кондикція і реституція у римському праві. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 139. С. 95–104.
7. Чингаева Б.К. Институт реституции в современных европейских правовых системах. *Недействительные сделки в гражданском праве* : материалы международной научно-практической конференции в рамках ежегодных цивилистических чтений, посвященной 75-летию профессора Рольфа Книпера, г. Алматы, 19–20 мая 2016 г. / отв. ред. М.К. Сулейменов. Алматы : НИИ частного права, 2017. С. 279–285.
8. Гражданское уложение Германии: вводный закон к Гражданскому уложению / пер. с нем. В. Бергманн ; сост., науч. ред. В. Бергманн и др. 3-е изд., перераб. Москва : Волтерс Клувер, 2008. 896 с.
9. Всеобщий гражданский кодекс Австрии / пер. с нем. С.С. Маслова. Москва : Инфотропик Медиа, 2011. 272 с.
10. Швейцарский обязательственный закон. Федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского кодекса (Часть пятая: Обязательственный закон) от 30 марта 1911 г. (по состоянию на 1 марта 2012 г.) / пер. с нем., франц. Н.И. Гайдаенко Шер, М. Шер. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 576 с.
11. Гражданский кодекс Греции 1940 г. *Международное частное право: иностранное законодательство*. Москва : Статут, 2001. Кн. 1 : Общие принципы. Гл. 2 : Международное частное право. С. 289–292.
12. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В.Н. Захватаева. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 624 с.
13. Модельные правила европейского частного права / пер. с англ. ; науч. ред. Н.Ю. Расказова. Москва : Статут, 2013. 989 с.
14. Гражданский кодекс Российской Федерации : федеральный закон от 30 ноября 1994 г. № 51-ФЗ / Государственная Дума. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/.
15. Гражданский кодекс Республики Беларусь : закон от 7 декабря 1998 г. № 218-3 / Национальное собрание Республики Беларусь. URL: https://kodeksy-by.com/grazhdanskij_kodeks_rb.htm.
16. Гражданский кодекс Республики Казахстан : Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 г. № 268-XIII / Верховный Совет Республики Казахстан. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_.
17. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики : Закон Азербайджанской Республики от 28 декабря 1999 г. № 779-IQ / Национальное собрание Азербайджана. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30420111.
18. Гражданский кодекс Республики Молдова : закон от 6 июня 2002 г. № 1107-XV / Парламент Республики Молдова. URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30397878#pos=6;-140.
19. Москалюк Н.Б. Теоретичні та практичні проблеми права державної власності та його реалізації. Тернопіль : ВПЦ «Економічна думка ТНЕУ», 2020. 352 с.
20. Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу : монографія / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. 2-ге вид., доп. та перероб. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 908 с.